

अथ द्वादशोऽध्यायः

बारावा अध्याय (भक्तियोग) श्लोक १२-२०

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १२-१ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, ये = जे, भक्ताः = अनन्यप्रेमी भक्तजन, एवम् = पूर्वोक्त प्रकाराने, सततयुक्ताः = निरंतर तुमच्या भजन ध्यानात मग्न राहून, त्वाम् = तुम्हा सगुणरूप परमेश्वराला, च = आणि, ये = दुसरे जे कोणी, अक्षरम् = केवळ अविनाशी सच्चिदानंदघन, अव्यक्तम् अपि = निराकार ब्रह्मालाच, पर्युपासते = अतिश्रेष्ठ भावाने भजतात, तेषाम् = त्या दोन प्रकारच्या उपासकांमध्ये, के = कोण, योगवित्तमाः = अतिउत्तम योगवेत्ते, (सन्ति) = आहेत ॥ १२-१ ॥

अर्थ:-

अर्जुन म्हणाला, जे अनन्यप्रेमी भक्तजन पूर्वी सांगितलेल्या आपल्या भजन, ध्यानात निरंतर मग्न राहून आपणा सगुणरूप परमेश्वराला आणि दुसरे जे केवळ अविनाशी

सच्चिदानंदघन निराकार ब्रह्माचीच अतिश्रेष्ठ भावाने उपासना करतात, त्या दोन्ही प्रकारच्या भक्तांमध्ये अतिशय उत्तम योगवेत्ते कोण होत? ॥ १२-१ ॥

श्रीभगवानुवाच

मस्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धा परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ १२-२ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, मयि = माझ्या ठिकाणी, मनः = मनाला, आवेश्य = एकाग्र करून, ये = जे भक्तजन, नित्ययुक्ताः = निरंतर माझ्या भजन, ध्यानात लागून, परया = अतिशय श्रेष्ठ, श्रद्धया = श्रद्धेने, उपेताः = युक्त होऊन, माम् = मज सगुणरूप परमेश्वराला, उपासते = भजतात, ते = ते, मे = मला, युक्ततमाः = योग्यांमध्ये अतिउत्तम योगी म्हणून, मताः = मान्य आहेत ॥ १२-२ ॥

अर्थ:-

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, माझ्या ठिकाणी मन एकाग्र करून निरंतर माझ्या भजन, ध्यानात रत झालेले जे भक्तजन अतिशय श्रेष्ठ श्रद्धेने युक्त होऊन मज सगुणरूप परमेश्वराला

भजतात, ते मला योग्यांमधील अतिउत्तम योगी वाटतात. ॥
१२-२ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ १२-३ ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ १२-४ ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, इंद्रियग्रामम् = इंद्रियांच्या समुदायाला, सन्नियम्य =
चांगल्या प्रकारे वश करून, ये = जे पुरुष, अचिन्त्यम् = मन,
बुद्धी यांच्या पलीकडील, सर्वत्रगम् = सर्वव्यापी, अनिर्देश्यम् =
अकथनीय स्वरूप असणाऱ्या, च = आणि, कूटस्थम् = सदा
एकरस असणाऱ्या, ध्रुवम् = नित्य, अचलम् = अचल, अव्यक्तम्
= नियाकार अशा, अक्षरम् = अविनाशी सच्चिदानंदघन ब्रह्माचे,
पर्युपासते = निरंतर एकीभावाने ध्यान करीत त्याला भजतात,
ते = ते, सर्वभूतहिते = संपूर्ण भूतांच्या हितामध्ये, रताः = रत,
(च) = आणि, सर्वत्र = सर्व ठिकाणी, समबुद्धयः = समान भाव
असणारे योगी, माम् एव = मलाच, प्राप्नुवन्ति = प्राप्त करून
घेतात ॥ १२-३, १२-४ ॥

अर्थ:-

परंतु जे पुरुष इंद्रियसमूहाला चांगल्या प्रकारे ताब्यात ठेवून मन, बुद्धीच्या पलीकडे असणाऱ्या, सर्वव्यापी, अवर्णनीय स्वरूप आणि नेहमी एकरूप असणाऱ्या नित्य, अचल, निराकार, अविनाशी, सच्चिदानंदघन ब्रह्माची निरंतर ऐक्यभावनेने ध्यान करीत उपासना करतात, ते सर्व भूतमात्रांच्या कल्याणात तत्पर आणि सर्वांच्या ठिकाणी समान भाव ठेवणारे योगी मलाच येऊन मिळतात. ॥ १२-३, १२-४ ॥

वलेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखंदेहवद्भिर्वाप्यते ॥ १२-७ ॥

अन्वयार्थ

अव्यक्तासक्तचेतसाम् = सच्चिदानंदघन निराकार ब्रह्मामध्ये ज्यांचे चित्त आसक्त आहे अशा, तेषाम् = त्या पुरुषांना, (साधने) = साधनामध्ये, वलेशः = परिश्रम, अधिकतरः = विशेष आहे, हि = कारण, देहवद्भिः = देहाचा अभिमान बाळगणाऱ्या पुरुषांच्याकडून, अव्यक्ता = अव्यक्त विषयक, गतिः = गती, दुःखम् = दुःखपूर्वक, अवाप्यते = प्राप्त करून घेतली जाते ॥ १२-७ ॥

अर्थ:-

सत्त्वदानंदघन निराकार ब्रह्मांत चित गुंतलेल्या त्या पुरुषांच्या साधनांत कष्ट जास्त आहेत. कारण देहाचा अभिमान असणाऱ्यांकडून अव्यक्त ब्रह्माची प्राप्ती कष्टानेच होत असते. ॥ १२-७ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैवयोगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ १२-६ ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, मत्पराः = मत्परायण असणारे, ये = जे भक्तजन, सर्वाणि = संपूर्ण, कर्माणि = कर्मे, मयि = माझ्या ठायी, संन्यस्य = अर्पण करून, माम् एव = सगुणरूप अशा मज परमेश्वराचे, अनन्येन योगेन = अनन्य अशा भक्तियोगाचे द्वारा, ध्यायन्तः = निरंतर चिंतन करीत, उपासते = भजतात ॥ १२-६ ॥

अर्थ:-

परंतु जे मत्परायण भक्तजन सर्व कर्मे माझ्या ठिकाणी अर्पण करून मज सगुणरूप परमेश्वराचीच अनन्य भक्तियोगाने निरंतर चिंतन करीत उपासना करतात ॥ १२-६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्

भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ १२-७ ॥

अन्वयार्थ

पार्थ = हे पार्था (अर्थात् पृथापुत्र अर्जुना), मयि = माइया ठिकाणी, आवेशितचेतसाम् = चित लावून ठेवणाऱ्या, तेषाम् = त्या प्रेमी भक्तांचा, अचिरात् = शीघ्रच, मृत्युसंसारसागरात् = मृत्युरूपसंसार-सागरातून, समुद्धर्ता = उद्धार करणारा, अहम् = मी, भवामि = होतो ॥ १२-७ ॥

अर्थ:-

हे पार्था (अर्थात् पृथापुत्र अर्जुना), त्या माइयात चित गुंतवलेल्या प्रेमी भक्तांचा मी तत्काळ मृत्युरूप संसारसागरातून उद्धार करणारा होतो. ॥ १२-७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ १२-८ ॥

अन्वयार्थ

मयि = माइया ठिकाणी, मनः = मन, आधत्स्व = लाव, (च) = आणि, मयि एव = माइया ठायीच, बुद्धिम् = बुद्धी, निवेशय = लाव, अतः ऊर्ध्वम् = यानंतर, मयि एव = माइयाच ठायी, निवसिष्यसि = तू राहशील, न संशयः = (यामध्ये काहीही) संशय नाही ॥ १२-८ ॥

अर्थ:-

माइयातच मन ठेव. माइया ठिकाणीच बुद्धी स्थापन कर.
म्हणजे मग तू माइयातच राहशील, यात मुळीच संशय नाही. ॥
१२-८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ १२-९ ॥

अन्वयार्थ

मयि = माइया ठिकाणी, चित्तम् = मन हे, स्थिरम् = अचलपणे,
समाधातुम् = स्थापन करण्यास, अथ = जर, न शक्नोषि = तू
समर्थ नसलास, ततः = तर मग, धनञ्जय = हे धनंजया
(अर्थात अर्जुना), अभ्यासयोगेन = अभ्यासरूप योगाच्या द्वारा,
माम् = मला, आप्तुम् = प्राप्त करून घेण्याची, इच्छ = इच्छा कर
॥ १२-९ ॥

अर्थ:-

जर तू माइयात मन निश्चल ठेवायला समर्थ नसशील, तर हे
धनंजया (अर्थात अर्जुना), अभ्यासरूप योगाने मला प्राप्त
होण्याची इच्छा कर. ॥ १२-९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२-१० ॥

अन्वयार्थ

(यदि) = जर, अभ्यासे अपि = अभ्यासासाठी सुद्धा, असमर्थः = असमर्थ, असि = तू असशील (तर केवळ), मत्कर्मपरमः = माझ्यासाठी कर्म करण्यामध्येच परायण, भव = हो, (एवम्) = अशाप्रकारे, मदर्थम् = माझ्या निमित्ताने, कर्माणि = कर्मे, कुर्वन् = करत असताना, अपि = सुद्धा, सिद्धिम् = माझी प्राप्तिरूप सिद्धीच, अवाप्स्यसि = तुला प्राप्त होईल ॥ १२-१० ॥

अर्थ:-

जर तू तर सांगितलेल्या अभ्यासालाही असमर्थ असशील, तर केवळ माझ्याकरता कर्म करायला परायण हो. अशा रीतीने माझ्यासाठी कर्मे केल्यानेही माझ्या प्राप्तीची सिद्धी तू मिळवशील. ॥ १२-१० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ १२-११ ॥

अन्वयार्थ

मद्योगम् = माझ्या प्राप्तिरूप योगाचा, आश्रितः = आश्रित होऊन, एतत् = उपर्युक्त साधन, कर्तुम् = करण्यास, अपि = सुद्धा, अथ

॥ सार्थ - श्रीमद्भगवद्गीता ॥

9

= जर, अशक्तः = असमर्थ, असि = तू असशील, ततः = तर मन, यतात्मवान् = मन व बुद्धी इत्यादींवर विजय प्राप्त करून घेऊन, सर्वकर्मफलत्यागम् = सर्व कर्मांच्या फळांचा त्याग, कुरु = तू कर ॥ १२-११ ॥

अर्थ:-

जर माझ्या प्राप्तिरूप योगाचा आश्रय करून तर सांगितलेले साधन करायलाही तू असमर्थ असशील, तर मन बुद्धी इत्यादींवर विजय मिळविणारा होऊन सर्व कर्मांच्या फळांचा त्याग कर. ॥ १२-११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासान्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागरत्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२-१२

॥

अन्वयार्थ

अभ्यासात् = मर्म न जाणता केलेल्या अभ्यासापेक्षा, ज्ञानम् = ज्ञान, श्रेयः = श्रेष्ठ आहे, ज्ञानात् = ज्ञानापेक्षा, ध्यानम् = मी जो परमात्मा त्याच्या स्वरूपाचे ध्यान, विशिष्यते = श्रेष्ठ आहे, (च) = आणि, ध्यानात् अपि = ध्यानापेक्षासुद्धा, कर्मफलत्यागः = सर्व कर्मांच्या फळांचा त्याग श्रेष्ठ आहे, हि = कारण, त्यागात्

= त्यागामुळे, अनन्तरम् = तत्काळ, शान्तिः = परम शांती (प्राप्त) होते ॥ १२-१२ ॥

अर्थ:-

मर्म न जाणता केलेल्या अभ्यासापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ आहे. ज्ञानापेक्षा मज परमेश्वराच्या स्वरूपाचे ध्यान श्रेष्ठ आहे आणि ध्यानापेक्षाही सर्व कर्मांच्या फळांचा त्याग श्रेष्ठ आहे. कारण त्यागाने ताबडतोब परम शांती मिळते. ॥ १२-१२ ॥

अद्रेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखःक्षमी ॥ १२-१३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मस्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १२-१४ ॥

अन्वयार्थ

सर्वभूतानाम् = सर्व भूतांच्या ठिकाणी, अद्रेष्टा = द्वेषभावाने रहित, मैत्रः = स्वार्थरहित असा सर्वांचा प्रेमी, च = आणि, करुणः = अकारण दयाळू, एव = तसेच, निर्ममः = ममतारहित, निरहङ्कारः = अहंकाररहित, समदुःखसुखः = दुःख-सुख यांच्या प्राप्तीमध्ये सम, (च) = आणि, क्षमी = क्षमावान म्हणजे अपराध करणाऱ्याला सुद्धा (त्याच्या पश्चातापानंतर) अभय

देणारा असा, यः = जो पुरुष, (तथा यः) = तसेच जो, योगी = योगी, सततम् = निरंतर, सन्तुष्टः = संतुष्ट, यतात्मा = मन व इंद्रिये यांच्यासह शरीराला ताब्यात ठेवणारा, दृढनिश्चयः = माझ्या ठिकाणी दृढ निश्चय असणारा असा आहे, मयि = माझ्या ठिकाणी, अर्पितमनोबुद्धिः = मन व बुद्धी अर्पण केलेला, सः = तो, मद्भक्तः = माझा भक्त, मे = मला, प्रियः = प्रिय असतो ॥ १२-१३, १२-१४ ॥

अर्थ:-

जो कोणत्याही भूताचा द्वेष न करणारा, स्वार्थरहित, सर्वांवर प्रेम करणारा व अकारण दया करणारा, माझेपणा व मीपणा नसलेला, दुःखात व सुखात समभाव असलेला आणि क्षमावान म्हणजे अपराध करणाऱ्यालाही (त्याच्या पश्चातापानंतर) अभय देणारा असतो; तसेच जो योगी नेहमी संतुष्ट असतो, ज्याने शरीर, मन व इंद्रिये ताब्यात ठेवलेली असतात, ज्याची माझ्यावर दृढ श्रद्धा असते, तो मन व बुद्धी मलाच अर्पण केलेला माझा भक्त मला प्रिय आहे. ॥ १२-१३, १२-१४ ॥

यस्मान्नोद्धिजते लोको लोकान्नोद्धिजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयः स च मे प्रियः ॥ १२-१५ ॥

अन्वयार्थ

यस्मात् = ज्याच्यामुळे, लोकः = कोणत्याही जीवाला, न उद्दिजते = उद्देग वाटत नाही, च = आणि, यः = जो, लोकात् = कोणत्याही जीवामुळे, न उद्दिजते = उद्दिग्ण होत नाही, च = तसेच, यः = जो, हर्षामर्षभयोद्देगैः = हर्ष, असूया, भय आणि उद्देग इत्यादींनी, मुक्तः = रहित आहे, सः = तो भक्त, मे = मला, प्रियः = प्रिय आहे ॥ १२-१५ ॥

अर्थ:-

ज्याच्यापासून कोणत्याही जीवाला उद्देग होत नाही तसेच ज्याला कोणत्याही जीवाचा उद्देग होत नाही, जो हर्ष, मत्सर, भीती आणि उद्देग इत्यादींपासून मुक्त असतो, तो भक्त मला प्रिय आहे. ॥ १२-१५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १२-१६ ॥

अन्वयार्थ

अनपेक्षः = आकांक्षेने रहित, शुचिः = आत बाहेर शुद्ध, दक्षः = चतुर, उदासीनः = पक्षपात न करणारा, गतव्यथः = दुःखांतून मुक्त असा, यः = जो पुरुष आहे, सः = तो, सर्वारम्भपरित्यागी = सर्व आरंभांचा त्याग करणारा, मद्भक्तः = माझा भक्त, मे = मला, प्रियः = प्रिय आहे ॥ १२-१६ ॥

अर्थ:-

ज्याला कशाची अपेक्षा नाही, जो अंतर्बाह्य शुद्ध, चतुर, तटस्थ आणि दुःखमुक्त आहे, असा कर्तृत्वघा अभिमान न बाळगणारा माझा भक्त मला प्रिय आहे. ॥ १२-१६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १२-१७ ॥

अन्वयार्थ

यः = जो, न हृष्यति = कधीच आनंदित होत नाही, न द्वेष्टि = द्वेष करीत नाही, न शोचति = शोक करत नाही, न काङ्क्षति = कामना करीत नाही, (तथा) = तसेच, यः = जो, शुभाशुभपरित्यागी = शुभ व अशुभ अशा संपूर्ण कर्मांचा त्याग करणारा आहे, सः = तो, भक्तिमान् = भक्तियुक्त पुरुष, मे = मला, प्रियः = प्रिय आहे ॥ १२-१७ ॥

अर्थ:-

जो कधी हर्षयुक्त होत नाही, द्वेष करीत नाही, शोक करीत नाही, इच्छा करीत नाही, तसेच जो शुभ व अशुभ सर्व कर्मांचा त्याग करणारा आहे, तो भक्तियुक्त पुरुष मला प्रिय आहे. ॥ १२-१७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषुसमः सङ्गविवर्जितः ॥ १२-१८ ॥

अन्वयार्थ

(यः) = जो, शत्रौ च मित्रे = शत्रू व मित्र यांच्या ठिकाणी, च = तसेच, मानपमानयोः = मान व अपमान यांच्या प्रसंगी, समः = सम असतो, तथा = आणि, शीतोष्णसुखदुःखेषु = थंडी-उष्णता, सुख-दुःख इत्यादी द्वंद्वामध्ये, समः = सम असतो, च = तसेच, सङ्गविवर्जितः = आसक्तिरहित असतो ॥ १२-१८ ॥

अर्थ:-

जो शत्रू-मित्र आणि मान-अपमान यांविषयी समभाव बाळगतो, तसेच थंडी-ऊन, सुख-दुःख इत्यादी द्वंद्वान्त ज्याची वृत्ती सारखीच राहते, ज्याला आसक्ती नसते ॥ १२-१८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १२-१९ ॥

अन्वयार्थ

तुल्यनिन्दास्तुतिः = निन्दा व स्तुती यांना समान मानणारा, मौनी = मननशील, येनकेनचित् = कोणत्याही प्रकाराने

शरीराच्या निर्वाहामध्ये, सन्तुष्टः = सदाच संतुष्ट राहतो, (च) = आणि, अनिकेतः = राहण्याच्या ठिकाणाबद्दल ममता आणि आसक्ती यांनी रहित असतो, (सः) = तो, स्थिरमतिः = स्थिरबुद्धी, भक्तिमान् = भक्तिमान, नरः = पुरुष, मे = मला, प्रियः = प्रिय आहे ॥ १२-१९ ॥

अर्थ:-

ज्याला निंदा-स्तुती सारखीच वाटते, जो ईशस्वरूपाचे मनन करणारा असतो, जो जे काही मिळेल त्यानेच शरीरनिर्वाह होण्याने नेहमी समाधानी असतो, निवासस्थानाविषयी ज्याला ममता किंवा आसक्ती नसते, तो स्थिर बुद्धी असणारा भक्तिमान पुरुष मला प्रिय असतो. ॥ १२-१९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ १२-२० ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, श्रद्धधानाः = श्रद्धायुक्त, ये = जे पुरुष, मत्परमाः = मत्परायण होऊन, इदम् = हे, यथा उक्तम् = वर सांगितलेले, धर्म्यामृतम् = धर्ममय अमृत, पर्युपासते = निष्काम प्रेमभावाने सेवन करतात, ते भक्ताः = ते भक्त, मे = मला, अतीव = अतिशय, प्रियाः = प्रिय असतात ॥ १२-२० ॥

अर्थ:-

परंतु जे श्रद्धाळू पुरुष मत्परायण होऊन या वर सांगितलेल्या धर्ममय अमृताचे निष्काम प्रेमभावनेने सेवन करतात, ते भक्त मला अतिशय प्रिय आहेत. ॥ १२-२० ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ॐ हे परमसत्य आहे. याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद तथा ब्रह्मविद्या आणि योगशास्त्राविषयी श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील भक्तियोग नावाचा हा बारावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ १२ ॥
